

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Левин И. Суверенитет / И. Левин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 373 с.
2. Таманага Б. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія / Б. Таманага. – пер. з англ. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.
3. Лепихова Л. Открытость политической власти: технологический анализ : автореф. дисс. ... канд. полит. наук / Л. Лепихова. – Ростов-на-Дону, 2007. – 28 с.
4. Лемак В. Функції сучасної держави: новий зміст в умовах глобалізації / В. Лемак, О. Лемак // Публічне право. – 2011. – № 1. – С. 108–115.
5. Гагаева Е. Влияние Европейского права на конституционное законодательство государств Восточной Европы : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Е. Гагаева. – Челябинск, 2010. – 26 с.
6. Нерсесянц В. Общая теория права и государства : [учебник для юрид. вузов и фак-тов] / В. Нерсесянц. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 552 с.
7. Бельсон Я. «Конституция – это то, что скажет Верховный суд» / Я. Бельсон // Советское государство и право. – 1962. – № 3. – С. 156–158.
8. Бальцеревич Л. Навстречу ограниченному государству / Л. Бальцеревич. – пер. с англ. – М. : Новое изд-во, 2007. – 92 с.
9. Варламова Н. Введение к Форуму «Конституционный статус социально-экономических прав» / Н. Варламова // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2000. – № 1(30). – С. 144–145.
10. Шайо А. Самоограничение властей (краткий курс конституционализма) / А. Шайо. – пер. с венг. – М. : Юристъ, 1999. – 534 с.
11. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В. Лемак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 44–51.
12. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування / В. Лемак // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1. – С. 40–48.
13. Бланкенагель А. Конституционные суды, социальные права и социальное государство / А. Бланкенагель // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 1(42). – С. 42–44.
14. Варламова Н. Классификация прав человека: подходы к проблеме / Н. Варламова // Сравнительное конституционное обозрение. – 2009. – № 4. – С. 152–166.
15. Воронина Е. Право как основа формирования правового государства в России : дисс. ... канд. юрид. наук / Е. Воронина. – Иркутск, 2005. – 173 с.

УДК [340.12:271.2-284]:341.231.14

**СУЧАСНІ ПРАВОСЛАВНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПРАВО ЛЮДИНИ НАРОДИТИСЯ
У ПРИРОДНИЙ СПОСІБ ЯК СКЛАДОВА ЗМІСТУ ПРАВА НА ЖИТТЯ
(У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ)**

**MODERN ORTHODOX UNDERSTANDING OF THE HUMAN RIGHT TO BE BORN
IN A NATURAL WAY AS PART OF THE FOR LIFE MAIN CONTENT
(IN THE LIGHT OF INTERNATIONAL STANDARDS)**

Цебенко С.Б.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри історії держави і права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті основну увагу приділено праву людини на життя, а саме тій його частині, яка стосується права людини народитись у природний спосіб. У статті аналізується сучасна інтерпретація православної церкви щодо означеного питання, яка порівнюється із міжнародними стандартами. У ході такого порівняння виявлені однакові й відмінні риси.

Ключові слова: право на життя, аборт, штучне переривання вагітності, міжнародні стандарти, православ'я.

В статье основное внимание уделено праву человека на жизнь, а именно той его части, которая касается права человека родиться в естественный способ. В статье анализируется современная интерпретация православной церкви по данному вопросу, которая сравнивается с международными стандартами. В ходе такого сравнения выявлены одинаковые и отличительные особенности.

Ключевые слова: право на жизнь, аборт, искусственное прерывание беременности, международные стандарты, православие.

The article focuses on the human right for life, especially to human rights to be born in the natural way. The article analyzes the modern interpretation of the Orthodox Church appointed on the issue, mentioned before. This interpretation is also compared with international standards; similar and distinctive features are detected by the way.

Key words: right for life, abortion, artificial interruption of the pregnancy, international standards, Orthodoxy.

Постановка проблеми. Неабияка значущість проблеми прав людини в сучасний період не викликає сумнівів ні в кого. У різні епохи ця проблема, незмінно залишаючись політико-правовою, набувала водночас релігійно-етичного й релігійно-філософського звучання. Одним зі свідчень цього є те, що зараз їй дедалі більше уваги приділяють і основні світові релігії, які у власних соціальних вченнях висловлюють своє ставлення і до прав людини.

Стан дослідження. Проблематика права людини на життя висвітлена у працях Вселенського Патріарха Варфоломея [1], в Основах соціальної концепції Української Православної Церкви 2001 р. [2], в Основах вчення Російської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини 2008 р. [3], у Декларації Ювілейного Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату «Церква і світ» 2001 р. [4] тощо.

Дослідження окремих питань щодо православної інтерпретації прав людини здійснювали й вітчизняні науковці, зокрема Г. Будівська, О. Вінгловська, Д. Вовк, Т. Водоп'ян, В. Вустенко, С. Добрянський, Л. Красницька, А. Лісек, О. Пунда, П. Рабінович, С. Стеценко, Г. Ярманова.

Метою статті є викладення у світлі міжнародних стандартів доктринальних положень православ'я стосовно такої складової змісту права людини на життя, як право народитися у природний спосіб.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, людське життя є неповторним й унікальним природним феноменом. Воно виникає незалежно від волі людини і свідомості самої людини; дається кожній людині лише один раз [5, с. 47–54].

Однією зі складових змісту права на життя є право людини народитися (на думку професора П. Рабіновича, юридичне визнання цього права дає можливість для правового вирішення проблем штучного запліднення, клонування людини, абортів чи наукових експериментів над людськими ембріонами) [6, с. 117].

У православ'ї життя людини розглядають як дар Божий, а тому Бог є володарем цього життя від початку аж до кінця. Життя кожної людини, згідно з православною традицією, починається з моменту зачаття, закінчується природною смертю, а його метою є підготовка власної душі до життя вічного. Тобто життя людини, згідно з православною традицією, не обмежується земними рамками (від народження і до смерті), так як його сприймає секулярний світогляд [3, Ч. IV.2; 7; 8; 9]. Право на життя передбачене основними міжнародними документами, зокрема, ЗДПЛ, МПГПП, ЄКПЛ. Аналізуючи їх, можна визначити міжнародні стандарти щодо цього права: 1) право на життя є невід'ємним правом кожної людини (також і дітей, та інвалідів); 2) право на життя охороняється законом [10; 11]; 3) держави зобов'язані вжити всіх необхідних засобів для забезпечення ефективного здійснення права на життя інвалідами нарівні з іншими людьми (ст. 10) [12]. Отже, однаковим у положеннях соціальних православних доктрин та у міжнародних стандартах є розуміння того, що право на життя є основним правом людини, без якого

всі інші права втрачають будь-який сенс [5, с. 47; 13, с. 145–150].

Першою складовою змісту права на життя є право народитися [6, с. 117]. Право на життя, згідно з православною традицією, поширюється на кожну людину, зокрема і на ту, яка ще не народилася (починаючи з моменту зачаття) [7; 8]. У православ'ї вважається, що посягання на життя майбутньої особистості є злочином і тяжкість вини за цей злочин не залежить від терміну вагітності [2, Ч. XII.2; 4, Ч. III.10]. Зокрема, Елладська ПЦ прийняла на себе зобов'язання захищати життя, особливо тих людських істот (ембріонів), які не мають можливості самостійно захищатися, та закликала до цього всіх політичних і релігійних лідерів [14].

У літературі розуміння права на життя є зовсім неоднозначним і щодо нього вже довгий час тривають дискусії. Стосовно точки відліку, з якого моменту починається життя, знаходимо різні думки: одні автори вважають початок життя з моменту зачаття (цієї ж позиції дотримуються і всі християнські релігії), другі – різні періоди внутрішньоутробного розвитку ембріона (наприклад, у чотири тижні вагітності, коли виникає перше серцебиття плоду, у шість тижнів – коли простежується електрофізіологічна активність мозку, у двадцять два тижні – коли плід має багато ознак майбутньої людини, зокрема формується головний мозок), треті вважають початком життя саме народження людини [15; 16]. У різних державах світу також по-різному регулюється це питання, наприклад, у Франції життя дитини захищається законом через 10 тижнів після зачаття, у Данії – після 12 тижнів, у Швеції – після 20. Однак у багатьох країнах життя людини юридично захищене лише після її народження [17].

В Україні традиційно прийнято вважати початком життя людини – початок фізіологічних пологів, зокрема передчасних чи штучних. У законодавстві закріплено, що цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження, лише у випадках, встановлених законом, зокрема йдеться про питання спадкування, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини (ст. 25) [18]. Причому ознаками початку життя називають дихання, серцебиття, пульсація пуповини або добровільний рух мускулатури [19, с. 341]. До речі, у 1975 р. Всесвітня організація охорони здоров'я затвердила рекомендації, відповідно до яких людський плід вагою 500 грамів і більше визнається дитиною і підлягає охороні та всілякій допомозі у своєму розвитку, тобто має право і можливість вижити [5, с. 47–54].

Зауважимо, що у Конвенції не зазначається, що життя людини починається з моменту її зачаття (а в ст. 4 Американської конвенції з прав людини це положення є) [20, с. 15–17], хоча в літературі побутує думка, що ст. 2 ЄКПЛ поширюється й на ненароджених дітей, але не вирішує фундаментального питання – з якого саме моменту слід визнавати право на життя [15]. Підтвердженням цієї позиції може бути рішення ЄСПЛ «Во проти Франції» (Vo v. France) від 8 липня 2004 р., в якому Суд кваліфікував дії ліка-

ря як вбивство через необережність із завданням тілесних ушкоджень плоду (ембріону). Проте у цьому рішенні Суд також визначив, що на розсуд держави залишається питання, з якого моменту починається життя [17; 21]. Тільки у рішенні «А. В. і С. проти Ірландії» (A. V. and S. v. Ireland) від 16 грудня 2010 р. Суд допустив, що у ненародженої дитини є право на життя, оскільки конституційна заборона абортів в Ірландії не порушує ЄКПЛ. Але Суд все ж не визнав право на життя ненародженої дитини як абсолютне право, а лише як право, яке слід збалансувати зі здоров'ям матері чи іншими соціальними інтересами [22; 23].

Водночас деякі юристи вважають, що людина проходить дві стадії розвитку: перша – від зачаття до народження, друга – від народження до смерті, і правове регулювання також може здійснюватися відповідно до цих двох визначених стадій [24, с. 134; 25, с. 310].

Визначення моменту початку життя людини стоює і проблеми абортів. У медичних колах вважають, що аборт, поряд з контрацептивними засобами, є одним із методів регулювання народжуваності. На думку медиків і юристів, запровадження законодавчої заборони абортів призведе тільки до збільшення смертності жінок, котрі в цій непростій ситуації будуть шукати різні шляхи вирішення питання і вдаватимуться до нелегального (кримінального) абортів. Статистика показує, що через законодавчу заборону абортів і відсутність доступу до медичних послуг у світі щорічно гине понад 78 тисяч жінок, відповідно від 300 до 500 жінок щодня [15; 16].

В Україні на законодавчому рівні закріплено, що рішення про те, чи йти на операцію штучного переривання вагітності, чи ні, приймає сім'я, а точніше – за бажанням жінки в акредитованих закладах охорони здоров'я при вагітності терміном не більше 12 тижнів зроблять таку операцію. Вагітність терміном від 12 до 22 тижнів може бути перервана лише за наявності медичних (туберкульоз, вірусний гепатит, ВІЛ-інфекція та інші) або соціальних (наявність трьох і більше дітей, смерть чоловіка під час вагітності тощо) показників [18, ст. 281; 26, ст. 50]. До речі, ЄСПЛ вказав на те, що у 40 європейських країнах аборт може бути зроблений з причин стану здоров'я, чи точніше, медичних показників, а у 35 країнах – з причини підтримання «благополуччя», тобто соціальних показників [22; 23]. Лише країни із високим рівнем релігійності населення обмежують право жінки на переривання вагітності (Ірландія, Іспанія, Мальта, Польща) [22; 27, с. 137]. Слід наголосити, що рішення приймається саме жінкою, і, зокрема, ЄСПЛ у своєму рішенні «Босо проти Італії» (Boso v. Italy) від 5 вересня 2002 р. зазначив, що право на приватне життя батька не може тлумачитися так широко, щоб містити право консультуватися з приводу абортів, який має намір зробити жінка [28]. У православ'ї притримуються іншої думки, вважаючи, що гріх вбивства ненародженої дитини порівну несуть мати і батько, які спільно прийняли таке рішення. У випадку, коли жінка зробила аборт

без згоди чоловіка, то це може бути підставою для так званого «церковного розлучення» [2, Ч. XII.2].

Православні церкви пропонують у законодавстві замінити слова «ембріон» чи «плід» словами «ненароджена дитина» або «ненароджена людина», і, відповідно, заборонити аборти, вважаючи їх вбивством беззахисної маленької людини. Серед фахівців медицини також побутує думка, що єдина, неповторна людська особистість починається з першого моменту її життя, тобто із запліднення, а ембріон – це сформована людська істота, оскільки з позиції сучасної ембріології з моменту злиття статевих клітин починається розвиток нової людини завдяки неповторному генетичному кодові, а в момент народження змінюється стан, а не сутність дитини. Проте в медичній теорії поряд з ембріональною існує ще й натусіальна концепція, відповідно до якої право людини на життя починається з моменту її народження [7; 8; 16; 24, с. 134].

В Україні предстоятелі православних церков зверталися до парламенту та уряду з проханням переглянути чинне законодавство, що регулює добровільне штучне переривання вагітності та деталізувати підстави для вчинення абортів, оскільки теперішнє формулювання («соціальні та медичні показники»), на їх думку, дає можливість розуміти під ними практично будь-які причини [7; 8]. Наприклад, законодавство Ірландії допускає аборт у виключних випадках – якщо продовження вагітності загрожувало життю жінки [29]. У православній традиції вважається, що поблажливо можна ставитися лише до тих жінок, котрі зробили аборт за умови існування прямої загрози життю матері [2, Ч. XII.2]. Свого часу Європейська комісія з прав людини підтвердила право держави встановлювати певні обмеження для здійснення абортів, не порушуючи при цьому вміщеного у статті 8 ЄКПЛ права вагітної жінки на приватне життя [20, с. 15–17].

Отже, питання абортів також торкається і права жінки розпоряджатися своїм тілом, права на її репродуктивне здоров'я і тілесну недоторканність, а, відповідно, держава повинна забезпечити ці права. Але вони можуть стати другорядними порівняно з правами ембріона у випадку визнання того, що плід в утробі матері є живою істотою, а не частиною її тіла [7; 8; 16; 24, с. 138]. У православ'ї категорично заперечується «свобода жінки» на розпорядження долею плоду, вважаючи плід уже людиною, а факт абортів загрожувє фізичному та духовному здоров'ю матері [2, Ч. XII.2].

До речі, Верховний Суд США, розглядаючи проблему абортів, з одного боку, визнав право жінки на переривання вагітності з тих чи інших причин, а з іншого, вказав, що це право не абсолютне, тому жінка не може переривати вагітність на будь-якій стадії чи будь-яким способом, а лише до трьох місяців вагітності жінка вправі вирішувати усі ці питання [30, с. 35].

У вже згаданому раніше рішенні «А. В. і С. проти Ірландії» ЄСПЛ вирішив, що статтю 8 ЄКПЛ не можна тлумачити як надання права на аборт; а іс-

нування в Ірландії заборони на нього не порушує справедливого балансу між правами жінок і правами тих, хто захищає права ненароджених дітей (здійснює піклування в їх інтересах) [22; 23]. До речі, ще у рішенні у справі «Оупен Дор і Даблін Уел Вуман проти Ірландії» (Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland) від 29 жовтня 1992 р. ЄСПЛ зазначив, що ірландська заборона на проведення абортів має законну мету – захист моральності, зокрема і захист права на життя ще ненародженої дитини [31, с. 303].

Якщо у православній традиції чітко говориться про те, що аборт є вбивством ненародженої дитини, то, згідно з міжнародними стандартами, законодавче регулювання абортів повинно мати місце і має базуватися на певних принципах, серед яких можна назвати чітке визначення правового статусу ембріона (тобто з якого моменту ненароджена дитина має право на життя), можливість жінки самостійно розпоряджатися власним тілом та державна політика щодо зменшення кількості абортів [30, с. 36]. В українській юридичній літературі висловлюються думки, що людину варто визнати суб'єктом соціальних відносин на всіх стадіях її розвитку (з моменту запліднення аж до смерті) і, відповідно, є пропозиції закріпити за ненародженою дитиною статус відносної (або умовної) правоздатності (тобто йдеться про умовне наділення ембріона здатністю мати такі права, як право на життя, здоров'я і гідність), усі ж майнові права, звичайно, виникають лише з народження дитини [32, с. 41–43].

Православна традиція визнає людську гідність, даровану Богом, і за ембріоном, тому для неї сучасна складна ситуація в суспільстві щодо широкого розповсюдження і виправдання абортів означає загрозу майбутньому людства і є яскравою ознакою моральної деградації [2, Ч. XII.2–4].

Також, можливо, варто врахувати й позитивну практику деяких європейських держав, і в законодавстві України закріпити норму про обов'язковість проходження вагітною жінкою консультації у психолога, перед тим як вона остаточно вирішуватиме питання про переривання вагітності.

Основні висновки. Підсумовуючи розгляд православних доктрин стосовно права людини на життя та аналізуючи його з позиції міжнародних стандартів, перш за все варто нагадати, що це право є природним, основоположним та найважливішим правом, без якого всі інші права втрачають будь-який сенс. Тому усім людям на Землі слід демократичними методами забезпечити, в першу чергу, право на життя, а потім – інші основоположні права.

Відмінності між православною інтерпретацією права людини на життя та відповідними міжнародними стандартами пов'язані з неоднозначною інтер-

претацією деяких екзистенційних проблем, зокрема щодо моменту початку людського життя. Відмінності виникають уже на етапі формування питання, внаслідок чого виникає життя людини: у православ'ї стверджується, що життя людини є даром Божим, а в міжнародних стандартах – наслідком певних фізичних стосунків чоловіка та жінки. Стосовно меж життя людини, то православна традиція виходить з того, що життя людини триває від зачаття до природної смерті, а метою земного життя людини є підготовка власної душі для життя вічного; у міжнародних актах межі життя людини визначаються земними рамками (від народження – до смерті).

Однією зі спільних рис між православною позицією та міжнародними і європейськими стандартами є те, що право на життя повинно захищатися усіма можливими способами. Відмінність у тому, з якого ж моменту захищати життя людини. У православ'ї життя захищається з моменту зачаття, а будь-який аборт вважається різновидом вбивства; відтак, пропонується в законодавстві держав змінити слова «ембріон» чи «плід» на словосполучення «ненароджена людина (або дитина)». Тому у православ'ї наголошується на праві кожної людини (зокрема лікаря, медичного персоналу) відмовитися з релігійних переконань від виконання певного обов'язку (у тому числі, здійснити операцію з переривання вагітності). Крім того, православні релігійні організації вказують на необхідність деталізувати на законодавчому рівні підстави для вчинення абортів з метою суттєвого зменшення щорічної їх кількості. У міжнародно-європейських документах допускається право держави встановлювати певні обмеження для здійснення операцій з переривання вагітності з метою встановлення справедливого балансу між правами жінок та правами ще ненароджених дітей. У зв'язку з цим, відповідно до практики деяких європейських держав, запропоновано закріпити в законодавстві України норму про обов'язковість проходження вагітною жінкою консультації у психолога перед тим, як вона остаточно вирішуватиме питання про переривання вагітності.

Отже, загалом, є підстави вважати цілком позитивним те, що в останні десятиріччя православні церкви звернулися безпосередньо до проблематики прав людини, надали їм здебільшого позитивної морально-релігійної оцінки та у своїх чинних документах із цих питань дали чіткі рекомендації щодо того, які права потрібно захищати першочергово. Водночас стосовно деяких прав людини положення сучасних православних доктрин дещо суперечать відповідним міжнародним стандартам прав людини. Останнє значною мірою зумовлено фундаментальними засадами цієї релігії, традиційно інтерпретованими й донині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Варфоломей. Приобщение к таинству : Православие в третьем тысячелетии / Варфоломей, Всесвятейший Вселенский Патриарх. – М. : Эксмо, 2008. – 368 с.
2. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К. : Інформаційно-видавничий центр УПЦ, 2002. – 80 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : bogoslav-club.org.ua/?p=1698#more-1698.
3. Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека : (документ принят на пленарном заседании Архиерейского Собора Русской Православной Церкви 26 июня 2008 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html>.

4. Церква і світ на початку третього тисячоліття : Декларація Ювілейного помісного собору Української Православної Церкви Київського Патріархату, присвяченого святкуванню 2000-ліття Різдва Христового 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/uosckp_doc/uosckp_socdoc.
5. Гладун З. Право людини на життя і проблеми його юридичного забезпечення в Україні / З. Гладун // Український часопис прав людини в Україні. – 1994. – № 1. – С. 47–54.
6. Рабінович П.М. Права людини і громадянина : [навч. посібник] / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
7. Звернення Освяченого Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату до українського народу на захист життя дитини і щодо гріха вбивства ненароджених дітей від 12 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uosckp_doc/34667/.
8. Звернення Християнських Церков України до держави та українського народу від 1 червня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/33515.
9. Звернення Християнських Церков України до Президента України та Постійної делегації у ПАРЕ з приводу проблематики абортів від 5 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://religions.unian.net/ukr/detail/5307>.
10. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
11. Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
12. Конвенція ООН про права інвалідів від 13 грудня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 17.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» (Case of Pretty v. The United Kingdom) від 29 квітня 2002 р. // Практика Європейського суду з прав людини : Рішення. Коментарі. – 2002. – № 2(14). – С. 145–150.
14. Приветствие Архиепископа Христодула по поводу всемирного саммита религиозных лидеров в Москве (Афины, 4 июля 2006 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/41223.htm>.
15. Вустенко В.В. Право на аборт у контексті дотримання міжнародних прав людини / В.В. Вустенко // Новости медицины и фармации. – 2007. – № 5(209) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novosti.mif-ua.com/archive/issue-3094/article-3154/print.html>.
16. Ярманова Г. Заборона абортів : обов'язковий призов жінок на службу державі / Г. Ярманова // Дзеркало тижня. – 2010. – № 36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/zaborona_abortiv_obovyazkoviy_prizov_zhinok_na_sluzhbu_derzhavi.html.
17. Вінгловська О. Право дитини на життя як одне з фундаментальних прав людини / О. Вінгловська, К. Демиденко // Медичне право. – 2009. – № 1(57). – С. 46–48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.health-medix.com/articles/misteztvo/2009-03-24/46-48.pdf>.
18. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (станом на 25 квітня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
19. Хім'як Ю.Б. Захист права на життя у практиці Європейського суду з прав людини / Ю.Б. Хім'як // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична». – 2009. – № 4 – С. 336–344.
20. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн ; пер. з англ. Т. Іванченко, О. Павличенка. – Львів : Кальварія, 2000. – 182 с.
21. Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі «Во проти Франції» від 8 липня 2004 р. // Юридичний вісник України. – 2005. – № 15.
22. А. Б. и С. против Ирландии № 25579/05, 16 декабря 2010 г. : обзор решений [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hr-lawyers.org/index.php?id=1295278691>.
23. Не існує права на аборт (Страсбург, 16 грудня 2010 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.laityugcc.org.ua/myrjany_politics_uk/articles/no-right-for-abortion.html.
24. Водоп'ян Т.В. Проблема правового становища зачатой, але ще ненародженої дитини в цивільному праві / Т.В. Водоп'ян // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2(18). – С. 133–138.
25. Демиденко К.Є. Етико-правові проблеми правоздатності ембріона / К.Є. Демиденко // Держава і право. – 2004. – Вип. 24. – С. 309–314.
26. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. (станом на 25 квітня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
27. Вовк Д.О. Право і релігія : загальнотеоретичні проблеми співвідношення : [монографія] / Д.О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – 224 с.
28. Будівська Г. Право на батьківство в рішеннях Європейського суду з прав людини / Г. Будівська // Правовий тиждень. – 2010. – № 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legalweekly.com.ua>.
29. Страсбургский суд обвинил Ирландию в нарушении прав женщин на аборт (16 декабря 2010 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://medportal.ru/mednovosti/news/2010/12/16/abortion/>.
30. Стеценко С.Г. Искусственное прерывание беременности в контексте защиты прав человека / С.Г. Стеценко // Юрист. – 2002. – № 5. – С. 35–36.
31. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини : джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі ; пер. з англ. – К. : АртЕк, 1997. – 624 с.
32. Пунда О.О. Проблема цивільної правоздатності ембріона та плода людини / О.О. Пунда // Життя і право. – 2004. – № 7. – С. 40–45.